

עובדה בשטח

שרידי יישובים מתקופות שונות, אתרי פולחן עתיקים, מקדשים פתוחים וציורי בעלי חיים מאבנים. טיול בבקעת עובדה טומן בחובו הפתעות ארכיאולוגיות מרתקות לצד דיונות חול קסומות ומצוק נישא עם נוף מרהיב

כתב וצילם: עוזי אבנר, ארכיאולוג, מכון הערבה ללימודי סביבה ומרכז מדע ים המלח והערבה

חוד של מחרשת אבן מבקעת עובדה, הקדום ביותר שהתגלה בעולם

מקדש הנמרים - התא ששימש כקודש קדשים ושלושה מזבחות לפניו בחצר המקדש

דיונות של חול גירני בנחל כסוי, צפון מזרח בקעת עובדה

בעונות הזריעה והקציר. לאחר הקציר הם חוזרים לעקבה עם היבול הנדוש" (Musil, A. 1926. The Northern Hegaz. New York). מוסיל כתב זאת בתוך דיון על תושבי עקבה, אך למעשה עיקר העיבוד התבצע על ידי הבדואים עצמם.

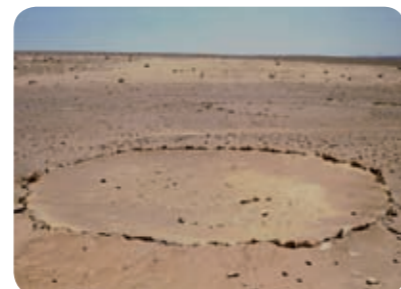
להציל את עתיקות הבקעה

בשנות ה-60 של המאה הקודמת סקר את הבקעה בנו רותנברג, במסגרת סקר חבל אילות, ותיעד כאן 15 אתרים עתיקים. שלב חדש במחקר הבקעה החל בשנת 1978, במהלך שיחות השלום בין ישראל ומצרים, כשצה"ל החל לתכנן את נסיגתו מסיני לנגב. רוב שטחו של הנגב תוכנן כשטחי אימונים, ולבקעת עובדה הוחלט להעביר את בסיס חיל האוויר - שדה עציון. הסקר הארכיאולוגי של בקעת עובדה החל בסוף 1978, כחלק מסקר החירום של הנגב בניצוחו של אגף העתיקות (כיום רשות העתיקות) במטרה לתעד ולהציל ככל האפשר את עתיקות הבקעה. עיקר המאמץ הושקע במזרח הבקעה כיוון שכאן נמצאים ערכי הטבע החשובים ועיקר השרידים העתיקים. הסקר נמשך אז ארבע שנים ובאופן מפורט נסקרו רק 40 קמ"ר (מנחל פרוט בצפון ועד נחל שחרות בדרום). תועדו בו כ-400 אתרים עתיקים, וזהו ריכוז האתרים הצפוף ביותר שהתגלה עד עתה בנגב ובסיני. על פי התכניות הראשונות של בסיס חיל האוויר, 104 אתרים בשוליה המזרחיים של הבקעה עמדו להימחק, אולם לאחר דיונים ומאבקים שינה החייל את תכניתו השדה וכמעט כל האתרים נותרו בשלמותם.

בראשית 1980 התקיים בבקעה מבצע חפירות נרחב בהשתתפות מוסדות

תרומה חשובה לאיכותה החקלאית. קרקע זו תרמה להתפתחות של קהילה חקלאית מבוססת החל מ-6,000 לפנה"ס. שמה הנוכחי של הבקעה ניתן לה בעקבות מבצע עובדה שהתרחש במרץ 1949 ובו נכבשה אילת. הבקעה נודעה לראשונה לעולם המערבי בשמה הבדואי - ואדי עוקפי - בעקבות ביקוריו של החוקר הציני אלואיס מוסיל במזרח הבקעה, בשנים 1898 ו-1902. מוסיל הבחין באתרים עתיקים אחדים ורשם תיאור קצר וחשוב של עיבוד חקלאי של הבקעה: "בואדי עקפי האדמה טובה לעיבוד, והיבול שופע כשהגשם מספיק כדי ליצור שיטפונות. בבקעה זו תושבי עקבה שוכרים חלקות משבט החייאות, זורעים חיטה ושעורה והם דרים באהלים ליד השדות המעובדים

בקעת עובדה נמצאת בנגב הדרומי, כ-40 ק"מ צפונה לאילת וכ-10 ק"מ מערבה לעמק הערבה, והיא הגדולה בסדרה של ארבע בקעות בהרי אילת. הסביבה מדברית קיצונית, כ-20 מ"מ משקעים במוצק רב-שנתי לעומת כ-4,000 מ"מ התאיידות שנתית. למרות זאת, סביבת הבקעה מצטיינת בטבע מיוחד ובאוצרות עבר נדירים. למשל, במזרח הבקעה מצוי צומח שטח בעוד שבכל הנגב הדרומי מוגבל הצומח לערוצים בלבד. הגורם העיקרי למצב זה הוא חול גירני, השונה לחלוטין בהרכבו מחול הקוורץ המצוי, ותכונותיו המיוחדות מאפשרות את קיומו של צומח מיוחד. החול הגירני יוצר דיונות נאות, הוא מרכיב כמחצית מנפח הקרקע במזרח הבקעה, ובכך תורם

גורן עתיקה במזרח הבקעה

ארכיאולוגיים אחדים ובו נחפרו 22 אתרים, ואתרים נוספים נחפרו בשנים שלאחר מכן. הסקר והחפירות באתרי הבקעה העלו תמונה יישובית מפתיעה ביותר ובה רצף יישובי מלא בכל 10,000 השנים האחרונות ויישוב חקלאי נרחב - כל זאת בניגוד בולט לצפוי על פי תנאי הסביבה. התגלו כאן, בין השאר, 32 גרנות עתיקות שהן היום הריכוז הגדול והקדום ביותר של גרנות המוכר בעולם, ראשיתן סביב 4,000 לפנה"ס. בנוסף התגלו גם שני חודי מחרשה עשויים מאבן וגם הם הקדומים ביותר שהתגלו עד עתה בעולם, בנוסף התגלו אתרי פולחן רבים, מסוגים אחדים, המלמדים רבות על עולמם הרוחני של תושבי המדבר בתקופות הקדומות. סקר הבקעה נפסק בשנת 1982 בשל העדר תקציבים, וחודש רק לאחרונה במימון משרד המדע. בשנתיים האחרונות נסקרו 19 קמ"ר מנחל שחרות ודרומה, ובהם תועדו 252 אתרים נוספים. בשנת 2008 הוכרז האזור שממזרח לבקעת

מה מספרות המצבות

חיים, במדבר התפתחה גישה הפוכה, אלים מופשטים, חסרי דמות, כמו גם אלוהי ישראל שמקורו במדבר. בנגב תועדו עד עתה יותר מ-400 אתרים עם מצבות קדומות, בעיקר מהאלף השישי-שלישי לפנה"ס, מאות קבוצות של מצבות נבטיות קטנות, ומצבות מתקופות אחרות. כמו במרבית האתרים, המצבות הפרהיסטוריות כאן פונות מזרחה אל השמש העולה, שנתפסה בימי קדם כמקרינה חיים, שפע ופרייון.

בפינה המערבית של החצר במקדש הנמרים נבנה תא מאורך ששימש כקודש קדשים, ובמרכזו קבוצה של 16 מצבות אבן קטנות. מצבות אבן בלתי מעובדות, קטנות או גדולות, ידועות במקומות רבים בעולם ואף בחברות מסורתיות בנות זמננו. הן מייצגות אלים או אבות קדמונים והן נתפסות כמכילות בתוכן את רוחם ואת כוחם של האלים והאבות. בעוד שבשאר המזרח התיכון אלים ויצגו בפסלים, בדמויות אדם או בבעלי

מקדש הנמרים - שש עשרה מצבות אבן קטנות במרכז התא כפי שהתגלו בחפירה

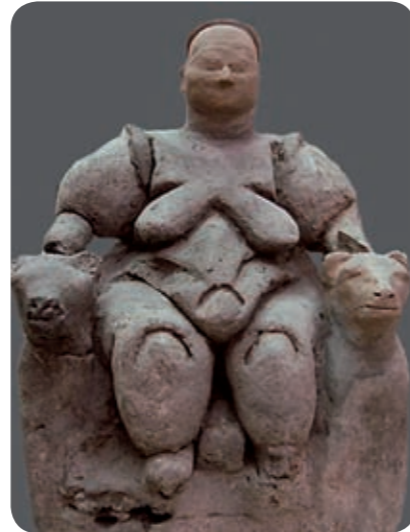
בנין המועצה האזורית במזרח בקעת עובדה, מן התקופה הנבטית

בית המועצה האזורית

בקרבת המקדש הפתוח מצויים אתרים עתיקים רבים שטרם הוכשרו לביקור ולכן איננו ממליצים לבקר בהם. אתר אחד מומלץ לביקור נמצא בערוץ קטן, כ-100 מטר דרומה למקדש. זהו בניין מוצק הבנוי מאבנים מהוקצעות, שכינויו בפי הבדואים, כפי שנמסר לנו על ידי מוסיל, הוא קצר אל-דיל, כלומר מצד הצל או השחר. שמו הערבי של הבניין הטעה כמה חוקרים שחשבוהו כמצד, אולם מיקומו לרגלי מדרון מצוקי אינו מאפשר לקבל פירוש זה. הבניין נחפר בשנת 1980 על ידי ד"ר רודולף כהן ז"ל במסגרת מבצע החפירות בבקעה, והתברר כי הוא כולל שני אולמות. האחד 6.5X10.5 מטר שתקרתו נתמכה על ידי טור של ארבעה עמודים מרובעים. השני, 5X9 מטרים, שלאורך שנים נבנו מקירותיו דרגשי אבן ממולאות בחול ששימשו להצבת קנקני אגירה. כמות אבני המפולת שנחשפה בתוך הבניין ומחוצה לו מעידה כי במקורו היה המבנה בן שתי קומות, והממצאים בתוכו העידו על תקופות השימוש בו - מן

המאה הראשונה לפנה"ס ועד סוף המאה השלישית לספירה. תכנית הבניין אינה דומה כלל לזו של בית חווה, גם לא למקדש, ולמעשה זהו בניין ציבורי - בית המועצה האזורית. האולם הגדול שימש ודאי להתכנסויות והקטן שימש לאחסון מיסים בחומר או לאגירת תוצרת חקלאית לקראת שיווק לשיירות מסחר. המפליא הוא שהבניין שימש בתפקידו כ-200 שנה לאחר שנת 106 לספירה. בכך הוא מספק עדות (אחת מרבות) לכך שהנבטים המשיכו לקיים חיים מאורגנים ומנהל זמן רב לאחר ביטול הממלכה וסיפוחה לאימפריה הרומית.

על פי הממצאים מהסקר ומהחפירה התקיים המקדש כ-4,000 שנה, עד המחצית הראשונה של האלף השנייה לפנה"ס. בשנת 1988 נפגעו המקדש וציורי החיות על ידי טנקים בעת תרגיל של צה"ל. לאחר מכן הם שוקמו בעזרתו הנדיבה של בסיס חיל האוויר בבקעה. אז גם הושלמו החיות באבנים קטנות, מרווחות, כך שהמבקר יכול להבחין בין המקור והשחזור. עתיקותיה של בקעת עובדה זכו לפרסום רחב בעולם ולהכרה בחשיבותם, ויש לשמור עליהם כדי לאפשר את המשך המחקר ואת הביקורים באתרי הבקעה.

פסלון חימר מציטאל היוק - אלה יושבת על כסא נמרים ויולדת, ראשה משוחזר

נצחיות כוח הפריון

ייתכן ואפשר להתקדם צעד נוסף בפירוש בעלי החיים. נמרים מופיעים לעיתים קרובות באמנות עתיקה ובמיתוסים כתובים, ולדמותו של הנמר יוחס כוח מיתולוגי, אלוהי. נוסף לכך, נמרים מופיעים לעתים קרובות יחד עם נשים או עם אלות. למשל, פסלון מאתר ציטאל היוק באנטוליה, סביב 6,000 לפנה"ס, המתאר אלה רחבת גוף יושבת על מעין כורסה של שני נמרים ויולדת. פסלון מחציילאר, אתר נוסף באנטוליה, מתאר אלה יושבת על נמר וחובקת נמר צעיר, ולמראה הפליאה, אותו הרעיון מופיע בפסלון הלניסטי שהתגלתה בחפירות תל מרשה, כ-5,500 שנה מאוחר יותר, ובו נראית אישה/אלה יושבת על שני נמרים, ומיניקה תינוק בעל ראש מנומר. מדוגמאות אלה אפשר ללמוד כי הנמר קשור בסמליות של פריון נשי ולידה, ולכן נראה כי מדובר למעשה בנמרות. עניין נוסף, בחלקו הדרומי של טור הנמרות חוזר פעמיים הצירוף של נמרה צעירה על גבה של נמרה בוגרת. להרכב זה יש מקבילות בייצוג של בעלי חיים אחרים בתרבויות שונות בעולם, וגם בפסלים של אלות, והן מסמלות את נצחיות כוח הפריון, העובר מאם לבתה. מכל הנאמר כאן עולה הקשר ההדוק בין הנמרות ובין פריון נקבי. אם כך, מה פשרו של הראם? הסמליות

ממזרח למקדש התגלה טור של 16 בעלי חיים עשויים מלוחות אבן קטנים נעוצים בקרקע. אורכו של בעל חיים יחיד כ-1.5 מטרים ואורך הטור כולו כ-15 מטר. בעל חיים אחד הוא ראם, על פי הקרניים הישרות ושרידי הזנב, והשאר נמרים - על פי הזנב המורם מעלה ולפי אבנים כהות שהשתמרו בחלקן, ומסמלות חברבורות. מרבית החיות לא השתמרו בשלמותן, ובין השלמות יחסית נותרו שרידים מעטים מחיות נוספות. ממצא זה נדיר מאוד. רק בשלושה אתרים בנגב התגלו שרידים דלים של ציורי אבנים, וכמה ציורים במצב השתמרות טוב התגלו במקבץ של מקדשים פתוחים ליד ג'בל חשם אל-טארף בסיני, כ-30 ק"מ מערבית לאילת.

עולה השאלה מה פשרם ומה תפקידם של בעלי החיים? ראשית, אפשר לומר כי באמנות העתיקה בכללה היה לבעלי החיים ערך סמלי, פולחני. שנית, נראה כי בבקעת עובדה נוצרו בעלי החיים במהלך טקסים פולחניים, תוך שימוש חוזר באבנים קיימות. זאת על פי השרידים המעטים של כמה מבעלי החיים והעובדה שכמה מהם נחתכים על ידי אחרים. מעבר לכך, מעט מתוכנם הסמלי של בעלי החיים אפשר לפענח בעזרת השוואות לאמנות עתיקה מרחבי המזרח הקדום. הפירוש הסביר ביותר הוא שבעלי החיים מסמלים אלים וזאת מכמה נימוקים: ראשית, ייצוג אלים בדמות בעלי חיים היה מקובל מאד במזרח, ולדוגמה, לכל אל במצרים הייתה דמות אנושית, דמות של בעל חיים מסוים וגם דמות מורכבת משניהם. שנית, כל הנמרים פונים מזרחה (למזרח חרפי - לנקודת הזריחה של השמש בחורף) בדומה לכיוון השולט במצבות, במקדשים הפתוחים, ומאוחר יותר גם במקדשים הבנויים. ושלישית, בכל בעל חיים שבו השתמרה העין, היא תופסת את רוב שטחו של הראש, והדבר בולט ביותר בנמר האמצעי, שבו העין היא אבן צור כהה שקוטרה יותר מ-30 ס"מ. עיניים גדולות, הרואות הכל, מופיעות לעיתים קרובות בתיאורי אלים מתקופות שונות.

ציור הנמרים - משמאל שרטוט על פי מדידה, מימין צילום לאחר השיקום

פסלון אבן מהתקופה ההלניסטית - אלה יושבת על כסא נמרים ומיניקה תינוק בעל ראש מנומר

עד עתה בנגב ובמזרח סיני. למרות היותם נמוכים ופשוטים לכאורה, טמונים במקדשים אלה פרטים מעניינים ביותר. מקדש הנמרים בבקעת עובדה הוכשר לאחרונה לביקור על ידי רשות הטבע והגנים, כחלק מתכנית עתידית נרחבת יותר לפיתוח פארק טבע ועתיקות במזרח הבקעה. האתר נחפר בעבר על ידי הארכיאולוגים אורה יוגב ז"ל וכותב המאמר, ועיקרו חצר מעוינת, כ-12 מטר ארכה של כל צלע, כשהפינות מכוונות בקירוב אל רוחות השמים. החצר מוקפת בקיר נמוך העשוי טור כפול של אבנים בנדבך אחד בלבד, ובתוכה נחשפו ארבעה מזבחות שנבנו מאבנים אל תוך הקרקע. המזבח הנמוך ביותר הוא גם הקדום ביותר, ופחמים שהתגלו בתוכו סיפקו שלושה תאריכים רדיומטריים (פחמן 14 - שיטה למדידת גילם של ממצאים ארכיאולוגיים אורגניים) מאמצע האלף השישי לפנה"ס (סביב 7,500 שנה לפני זמננו). במרוצת השנים נבנו המזבחות האחרים במפלסים גבוהים במעט, כשרצפת החצר עלתה בהדרגה כתוצאה מהצטברות איטית של חול ואבק.

עובדה כשמורת טבע צוקי שיירות, זאת למרות שחלק ניכר ממנו עדין מוגדר כשטח אימונים של צה"ל.

ברוכים הבאים למקדש הנמרים

מחקר הבקעה העלה, כאמור, גם אתרי פולחן רבים, בעיקר אתרים עם מצבות אבן, וכן מתקני פולחן אחרים וכמה מקדשים פתוחים. האתר המכונה כיום מקדש הנמרים הוא אחד המעניינים שבהם, אחד מתוך 160 מקדשים פתוחים (ללא מבנה-על ותקרה) שתועדו